

# Danuta Popinigis

---

## Ustawiacze automatycznego carillonu ratusza Głównego Miasta w Gdańsku — Franciscus de Rivulo i jego następcy

---

Aspekty Muzyki 2, 67-79

---

2012

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej [bazhum.muzhp.pl](http://bazhum.muzhp.pl), gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.



DANUTA POPINIGIS

*(Akademia Muzyczna, Gdańsk)*

## Ustawiacze automatycznego carillonu ratusza Głównego Miasta w Gdańsku — Franciscus de Rivulo i jego następcy

Pierwszym ustawiaczem automatycznego carillonu ratusza Głównego Miasta w Gdańsku<sup>1</sup> był Franciscus de Rivulo — muzyk i kompozytor pochodzący prawdopodobnie z Niderlandów. W dawniejszej literaturze przedmiotu jego nazwiska nie łączono z gdańskim carillonem. Pisano o nim w kontekście rozwoju praktyki muzycznej w mieście, do której wprowadził niderlandzką polifonię religijną i świecką<sup>2</sup>. Określony w dokumencie kościoła NMP w Gdańsku z 4 maja 1560 roku mianem kantora, a w innych źródłach nazwany śpiewakiem i kompozytorem, zapoczątkował aktywną działalność mariackiej kapeli i, będącej tożsamą z nią, kapeli Rady Miejskiej<sup>3</sup>. W 1988 roku Andrzej Januszajtis podał rok śmierci

---

<sup>1</sup> Carillon ratusza Głównego Miasta w Gdańsku zbudowano w 1561 roku. Składał się z 14 dzwonów i był automatem muzycznym. Na temat historycznych określeń carillonu oraz osób programujących automat por. Danuta Popinigis, *Einige terminologische Bemerkungen über das Danziger Singwerk und das Glockenspiel, über Glockensteller und die Glockenisten*, w: *Musica Baltica. The Music Culture of Baltic Cities in Modern Times*, „Prace Specjalne 80”, red. Jolanta Woźniak, Gdańsk 2010, s. 281–187.

<sup>2</sup> Hermann Rauschnig, *Geschichte der Musik und Musikpflege in Danzig. Von den Anfängen bis zur Auflösung der Kirchenkapellen*, (Quellen und Darstellungen zur Geschichte Westpreußens, Bd. 15), Danzig 1931, s. 28–30, 47, 84, 107, 420; Joseph Müller-Blattau, *Geschichte de Musik in Ost- und Westpreußen von der Ordenszeit bis zur Gegenwart*, Königsberg 1931, s. 33–34, 36–42.

<sup>3</sup> Hermann Rauschnig, op. cit., s. 28. Dokumenty, na które powołał się autor, nie zachowały się.

Franciscusa de Rivulo — 1564 — i stwierdził, że był on pierwszym ustawia-  
czem carillonu ratusza Głównego Miasta<sup>4</sup>. Do literatury leksykalnej informację  
tę wprowadzono w 2004 roku<sup>5</sup>. Ostatnio badania nad życiem kompozytora oraz  
jego twórczością prowadzi Agnieszka Leszczyńska<sup>6</sup>. Wyniki jej poszukiwań  
w znacznym stopniu rozszerzyły naszą wiedzę o kompozycjach Rivula, a także  
dodały biograficznych szczegółów do jego *curriculum vitae*, jednak on sam, jak  
pisze autorka „pozostaje wciąż postacią nieco tajemniczą”<sup>7</sup>.

Chcielibyśmy w pierwszym rzędzie znaleźć potwierdzenie, że pochodził z Ni-  
derlandów. Biorąc pod uwagę zadanie, dla którego sprowadzono go do Gdańska  
— ustawianie melodii na bębnie carillonu — wydaje się to jak najbardziej praw-  
dopodobne. Jednak w dalszym ciągu brak nam dowodów uwierzytelniających  
to przypuszczenie. Agnieszka Leszczyńska próbowała szukać korzeni Rivula  
w niderlandzkich miejscowościach, których nazwy mogłyby stanowić źródłosłów  
jego nazwiska, lecz bezskutecznie<sup>8</sup>. Śladów Rivula w ‘s-Hertogenbosch, gdzie  
działał ludwisarz Jan Moer, który odlał dzwony do gdańskiego carillonu i skąd  
mógł w związku z powyższym pochodzić pierwszy ich ustawiacz, też nie ma.  
Zachowane w tamtejszym archiwum księgi metrykalne (chrztów, zgonów  
i ślubów) obejmują lata, które bezpośrednio nie dotyczą Franciscusa de Rivulo<sup>9</sup>.

<sup>4</sup> Andrzej Januszajtis, *Muzyka gdańskich dzwonów*, w: *Muzyka wczoraj i dziś I*, (Kultura mu-  
zyczna północnych ziem Polski 3), red. Janusz Krassowski, Gdańsk 1988, s. 11–12. Fakty te zostały  
ustalone na podstawie supliki Philippa Schönberga — następcy Rivula na stanowisku ustawiacza  
carillonu. Por. APG (Archiwum Państwowe w Gdańsku) 300, R/Vv,217, s. 1: „nach dem Jahr Anno  
64. nach dem absterben seligen Francisci de Rivulo, Componisten”.

<sup>5</sup> Danuta Popinigis, „Rivulo Franziscus de” hasło w: *Encyklopedia Muzyczna PWM*, Pe-r,  
Kraków 2004, s. 422.

<sup>6</sup> Agnieszka Leszczyńska, *Późnorennesansowe fragmenty mszalne z dawnej biblioteki  
elbląskiego kościoła Mariackiego*, w: *Źródła muzyczne. Krytyka — analiza — interpretacja*, red.  
Ludwik Bielawski, J. Katarzyna Dadak-Kozicka, Warszawa 1999, s. 190–199; eadem, *Technika  
parodii w twórczości renesansowych kompozytorów kręgu gdańskiego*, „Polski Rocznik Muzyko-  
logiczny” IV 2005, s. 41–55; eadem, *Tropem Franciscusa de Rivulo. Nowe wątki i hipotezy*,  
„Polski Rocznik Muzykologiczny” V 2006, s. 61–70; eadem, *Początki niemieckiej polifonii reli-  
gijnej w Królewcu, Gdańsku i Rydze*, „Muzyka” 2007, nr 4, s. 45–58; eadem, *Franciscus de Rivulo  
and the Manuscript Gdańsk*, *Biblioteka Gdańska Polskiej Akademii Nauk*, w: *‘Uno gentile et sub-  
tile ingenio’: Studies in Renaissance Music in Honour of Bonnie J. Blackburn*, ed. M. Jennifer  
Bloxam, Gioia Filocamo, and Leofranc Holford-Strevens, Turnhout 2009, s. 259–269; eadem, *The  
Königsberg Manuscript from the Kugelman Circle*, „Journal of the Alamire Foundation” II 2010,  
s. 52–66.

<sup>7</sup> Agnieszka Leszczyńska, *Tropem Franciscusa de Rivulo...*, op. cit., s. 61.

<sup>8</sup> Ibidem, s. 61–62.

<sup>9</sup> Na podstawie własnej kwerendy w Stadsarchief ‘s-Hertogenbosch.

Nadal więc nie potrafimy powiedzieć, skąd pochodził pierwszy ustawiacz ratuszowego carillonu, pierwszy gdański kapelmistrz miejski i pierwszy kompozytor działający w Gdańsku, którego nazwisko od dawna odnotowują międzynarodowe leksykony.

Agnieszka Leszczyńska podjęła wątek związków Rivula z Królewcem i wysunęła hipotezę o pobycie kompozytora w tym mieście przed jego przyjazdem do Gdańska<sup>10</sup>. Podstawą jej wnioskowania jest chronologia wpisów w rękopiśmiennym dodatku dołączonym do druku *Etlische Teutsche Liedlein Geistlich und Weltlich*, autorstwa Paula Kugelmana — muzyka królewieckiego dworu<sup>11</sup>. Wśród kompozycji zanotowanych w owym dodatku znajduje się pieśń Rivula *Hier frischen Retick*. Umieszczono ją na wcześniejszych stronach manuskryptu niż wpisane tam także utwory Paula Kugelmana. Ponieważ przy kompozycjach tego ostatniego zanotowano datę 16 maja 1558 roku, Agnieszka Leszczyńska wysuwa hipotezę, że Rivulo mógł być w Królewcu przed tym terminem<sup>12</sup>. Przyjęcie tej wielce prawdopodobnej supozycji wymagałoby jednak ustalenia, czy Rivulo pozostał na dworze księcia Albrechta, czy może wrócił do Niderlandów. Dzwony dla gdańskiego ratusza zamówiono w 's-Hertogenbosch dopiero kilka miesięcy później — 10 stycznia 1559 roku<sup>13</sup> — i najprawdopodobniej dopiero wtedy zaczęto szukać kogoś do obsługi automatu. Nie sposób jednak ustalić, czy Franciscusa de Rivulo znaleziono w Niderlandach, czy też w Królewcu, jeśli istotnie był tam przed majem 1558 roku i pozostał przez następne dwa lata.

Na tym jednak nie koniec jego kontaktów z Królewcem, o których pisze Agnieszka Leszczyńska. Autorka znalazła jeszcze jeden ślad potwierdzający związki Rivula z dworem księcia Albrechta. Kompozytorowi z Gdańska — „Komponist vhon Dantzke” — 24 kwietnia 1561 roku wypłacono z księżęcej kasy sumę 24 marek i 45 szylingów<sup>14</sup>. Zapis ten nie może dotyczyć nikogo

<sup>10</sup> Agnieszka Leszczyńska, *Tropem Franciscusa de Rivulo...*, op. cit., s. 61–70.

<sup>11</sup> Paul Kugelmann, *Etlische Teutsche Liedlein Geistlich und Weltlich... Königsberg* [1558] — RISM K 2968. Unikatowy egzemplarz z rękopiśmiennym dodatkiem przechowuje obecnie Wojewódzka Biblioteka Publiczna Książnica Kopernikańska w Toruniu (dawniej Książnica Miejska im. Mikołaja Kopernika) pod sygnaturą Ms 192680 olim J 4° 29–32 [Toruń K 29–32]. Więcej na temat tego źródła por. Agnieszka Leszczyńska, *The Königsberg Manuscript...*, op. cit., s. 52–66.

<sup>12</sup> Agnieszka Leszczyńska, *Tropem Franciscusa de Rivulo...*, op. cit., s. 63–64.

<sup>13</sup> H-GAht (Holland, Stadsarchief 's-Hertogenbosch), R 1377, f. 305. Por. Leo F. W. Adriaenssen, *De Bossche klokkengetersfamilie Moer, 1540–1570*, „Noordbrabants Historisch Jaarboek” (VI) 1989.

<sup>14</sup> Agnieszka Leszczyńska, *Tropem Franciscusa de Rivulo...*, op. cit., s. 62.

innego, jak tylko Franciscusa de Rivulo, bo w Gdańsku nie było w tamtym czasie innego muzyka, który godzien byłby wspomnianego określenia. Agnieszka Leszczyńska przypuszcza, znowu na podstawie następstwa wpisów do wspomnianego wcześniej rękopiśmiennego dodatku do druku Paula Kugelmanna, że mogło to być wynagrodzenie za czterogłosowy motet *Vias tuas Domine*, wpisany na kartach manuskryptu po pieśni Paula Kugelmanna, przy której widnieje data 22 lipca 1560 roku. Rivulo już wtedy przebywał w Gdańsku, gdzie na początku maja prawdopodobnie obserwował montaż dzwonu zegarowego na wieży ratusza Głównego Miasta<sup>15</sup> i gdzie pracował już w mariackiej świątyni<sup>16</sup>. Zajęcia te nie musiały jednak wykluczyć jego podróży do Królewca.

Do kapelmistrzowskich obowiązków Rivula należało utrzymywanie i kształcenie dyszkancistów. Otrzymywał z tego tytułu 100 grzywien, co stanowiło połowę jego rocznego uposażenia<sup>17</sup>. Na temat zadań związanych z obsługą ratuszowego carillonu nie posiadamy żadnych informacji. Przyjmujemy jednak, że podstawowym obowiązkiem Rivula, jak i jego następców, była cotygodniowa zmiana ustawienia na bębnie carillonu dwóch pieśni protestanckich, które przeemiennie, co godzinę, rozbrzmiewały z wieży ratusza. Do dodatkowych obowiązków należało nastawianie pieśni w dniu wyborów Rady Miejskiej, na rozpoczęcie i zakończenie Jarmarku św. Dominika oraz z okazji wskazanych przez władze miasta. Stanowisko ustawiacza ratuszowych dzwonów obsadzała i finansowała Rada. Ponieważ z okresu działalności Rivula w Gdańsku nie zachowały się księgi kamlarii (kasy miejskiej), nie potrafimy określić, jak honorowano jego pracę w tym zakresie. Wiemy natomiast, że jednym z elementów wynagrodzenia było darmowe mieszkanie. Píše o tym następca Rivula na stanowisku ustawiacza Philipp Schönberg w suplice skierowanej do gdańskich rajców, w której prosi o zatrzymanie mu tejże akcydencji<sup>18</sup>.

Mimo że Franciscus de Rivulo interesuje nas głównie jako ustawiacz ratuszowych dzwonów, to nie sposób nie wspomnieć o jego własnej twórczości

---

<sup>15</sup> Dzwon zegarowy zamontowano na wieży ratusza 1 maja 1560 roku. Carillon ukończono budować rok później (1561). Por. Reinhold Curicke, *Der Stadt Danzig historische Beschreibung*, Faksimile-Druck nach der Originalausgabe Amsterdam und Dantzig 1687 und einer Einführung von Ernst Bahr, hrsg. von Siegfried Rosenberg, Hamburg [1979], s. 53; Stephanus Grau, *Erster Theil Danziger Geschichte...*, PAN GD (Polska Akademia Nauk Biblioteka Gdańska) Ms 53, f. 345 v, 351r.

<sup>16</sup> W wydatkach kościoła NMP odnotowano, że 4 maja 1560 roku wypłacono „franzisco dem Kantter” 4 talary, cyt. za: Hermann Rauschning, op. cit., s. 28.

<sup>17</sup> Ibidem, s. 28

<sup>18</sup> APG 300, R/Vv,217, s. 1–2.

i o muzyce, którą wraz z kapelistami prezentował w mariackiej farze i w Dworze Artusa. Do Rivula należały cztery księgi głosowe, znajdujące się obecnie w zbiorach Polskiej Akademii Nauk Bibliotece Gdańskiej<sup>19</sup>. Zawierają 143 kompozycje kilkudziesięciu kompozytorów i utwory anonimowe. Są wśród nich łacińskie motety i msza w konwencji flamandzkiej, niemieckie pieśni, madrygał, 114 chansons i 2 pieśni holenderskie. Do szczególnie cennych zaliczają się francuskie bicinia i tricinia, zapisane w początkowej partii rękopisu — repertuar unikatowy w skali Polski. Tę część manuskryptu, wykonaną z wielką starannością i dbałością o kształt graficzny, Rivulo miał już gotową, gdy przyjechał do Gdańska. Utwory na dalszych stronach rękopisu wpisano w trakcie obecności kompozytora w mieście<sup>20</sup>, a wśród nich 17 utworów sygnowanych jego nazwiskiem lub monogramem<sup>21</sup>.

Twórczość Rivula obejmuje 27 kompozycji<sup>22</sup>. Dominują w niej flamandzkie motety cztero- pięcio- i sześciogłosowe; są też ośmiogłosowe wykorzystujące we fragmentach technikę *cori spezzati*. Rivulo napisał ponadto sześciogłosową mszę. Cykl nie posiada tytułu, ale oparty jest, według Agnieszki Leszczyńskiej, na technice parodiowanej<sup>23</sup>. Do niezwykle ważnej części jego twórczości należą pieśni. Religijna *Allein Gott in der Höhe sei Ehr'* to pierwszy przykład wielogłosowego (czterogłosowego) opracowania protestanckiego chorału, który powstał w gdańskim kręgu wyznaniowym, a pieśni *Hier frischen Retick, Ach Mutter liebste Mutter mein, Auf von der Banck machts nicht lang* oraz *Weltlich' Ehr' und zeitlich' Gut*, przeznaczone w pierwszym rzędzie dla bywalców Dworu Artusa, początkują rozwój polifonii świeckiej w lokalnym środowisku muzycznym. Miarą uznania dla umiejętności kompozytorskich Rivula jest fakt, że szereg jego utworów ukazało się w czterech tomach antologii *Thesaurus musicus* wydanej w 1564 roku<sup>24</sup>.

<sup>19</sup> PAN BG Ms 4003.

<sup>20</sup> Więcej na temat rękopisu por. Agnieszka Leszczyńska, *Franciscus de Rivulo and the Manuscript Gdańsk...*, op. cit., s. 259–269.

<sup>21</sup> Danuta Popinigis, Barbara Długońska, Danuta Szlagowska, Jolanta Woźniak, *Music Collections from Gdańsk*, vol. 1, *Thematic Catalogue of Music in Manuscript at the Polish Academy of Sciences Gdańsk Library*, Kraków–Gdańsk 2011. Na temat kompozycji, które można byłoby przypisać Franciscusowi de Rivulo por. Agnieszka Leszczyńska, *Tropem Franciscusa de Rivulo...*, op. cit., s. 65–70.

<sup>22</sup> Agnieszka Leszczyńska, *Tropem Franciscusa de Rivulo...*, op. cit., s. 65–70.

<sup>23</sup> Agnieszka Leszczyńska, *Technika parodii...*, op. cit., s. 47.

<sup>24</sup> RISM 1564<sup>1</sup>, RISM 1564<sup>3</sup>, RISM 1564<sup>4</sup>, RISM 1564<sup>5</sup>.

Franciscus de Rivulo okazał się najbardziej znaczącym muzykiem i jedynym wybitnym kompozytorem w grupie ustawiaczy obsługujących automatyczny carillon ratusza Głównego Miasta. W późniejszym czasie mechanizm programowali również muzycy, głównie organiści, ale też kapeliści miejscy oraz członkowie cechów muzycznych. Jednak żaden z nich, mimo że kilku wniosło istotny wkład w kulturę muzyczną Gdańska, nie odegrał tak znaczącej roli jak Franciscus de Rivulo. W końcowych dekadach XVII wieku po raz pierwszy na stanowisku ustawiacza zatrudniono zegarmistrza. W XIX wieku reprezentowało ten zawód jeszcze dwóch innych ustawiaczy. Zegarmistrzowie z racji swoich obowiązków bardzo dobrze znali mechanizm „śpiewającego urządzenia” i bez trudu mogli programować utwory na bębnie carillonu.

Tabela 1. Lista ustawiaczy carillonu ratusza Głównego Miasta w Gdańsku<sup>25</sup>

Nazwisko	Okres zajmowania stanowiska ustawiacza dzwonów
Franciscus de Rivulo	1561–1564
Philipp Schönberg	1564–1576?
Michael Colrep	1576–1577
Philipp Schönberg	1577–1586?
Jacob Tetius	1587?–1602
Bartel Biehn	1603–1609
Franz Tetius	1609–1612
Hans Neunaber	1612–1634
Andreas Neunaber	1634–1663
Jacob Neunaber	1663–1678
Johann Eichstedt	1678–1679
Gottfried Wernick	1680–1693
Christian Bühn	1699–1715?
Christoph Sievert	1719?–1736
Andreas Gottlieb Schröder	1736–1746
Peter Bewersdorff	1746–1750
David Krüger	1750–1763?
Theodor Friedrich Gülich	1764–1776
Rudolf Liebegott Liebendey	1770 zastępca (Substitut) Theodora Friedricha Gülicha
Rudolf Liebegott Liebendey	1776–1779
Johann Georg Borowski	1780–1810?
Paul Friedrich Knaack	1808?–1847
Carl Anton Kaschinsky	1847–1882
Julius Krieschen	1882–1893
Paul William Krieschen	1893–1907?

<sup>25</sup> Listę ustawiaczy skompletował i przedstawił po raz pierwszy Andrzej Januszajtis. Niektóre dane podane przez autora, wobec dodatkowych źródeł, w kilku miejscach skorygowałam i uzupełniłam. Por. Andrzej Januszajtis, *Beiträge zur Musikgeschichte Danzigs*, w: *Musica Baltica. Interregionale musikkulturelle Beziehungen im Ostseeraum*, (Deutsche Musik im Osten 8), hrsg. von Ekkehard Ochs, Nico Schüler, Lutz Winkler, Sankt Augustin 1996, s. 318.

Profesję organistów reprezentowało wśród ustawiaczy aż dziesięciu muzyków — Michael Colrep, Jacob Tetius, Franz Tetius, Andreas Neunaber, Jacob Neunaber, Christian Bühn, Theodor Friedrich Gülich, Rudolph Liebegott Liebendey oraz Julius Krieschen i Paul William Krieschen (Tabela 2). Bodaj najbardziej znanym spośród nich był syn Hansa Neunabera Andreas Neunaber (1603–1663)<sup>26</sup> — w młodości uczeń Mathiasa Lädера, organisty kościoła św. Piotra i Pawła w Gdańsku, a później, w czasie pobytu na królewskim dworze w Warszawie, Paula Sieferta oraz Tarquinia Meruli<sup>27</sup>.

Tabela 2. Ustawiacze ratuszowego carillonu, będący także organistami w gdańskich kościołach<sup>28</sup>.

Nazwisko	Kościół	Czas
Michael Colrep	św. Katarzyny	zm. 1578
Jacob Tetius	św. Barbary św. Jana — duże organy	1586–1602
Franz Tetius	św. Trójcy św. Jana — duże organy	1607–1610 1610–1612
Andreas Neunaber	NMP — organy chórowe św. Katarzyny	1635–1637 1640–1663
Jacob Neunaber <sup>29</sup>	???	???
Christian Bühn <sup>30</sup>	???	???
Theodor Friedrich Gülich <sup>31</sup>	św. Ducha	zm. 02.05.1776
Rudolph Liebegott Liebendey <sup>32</sup>	św. Jakuba	zm. 21.10.1779
Julius Krieschen	św. Katarzyny — małe organy	1861–1895
Paul William Krieschen	św. Barbary	1882–ok. 1921

<sup>26</sup> Pochowany 11 lipca 1663 roku, por. APG 354/349, s. 37; APG 354/351, s. 20.

<sup>27</sup> Max Seiffert, *Paul Siefert (1586–1666). Biographische Skizze*, „Vierteljahrschrift für Musikwissenschaft” VII 1891, s. 400–401; Hermann Rauschning, op. cit., s. 141, 178, 192, 244; Barbara Przybyszewska-Jarmińska, *Muzyczne dwory polskich Wazów*, Warszawa 2007, s. 198.

<sup>28</sup> Dane, jeśli nie podano inaczej, zaczerpnięto z pracy Rauschninga. Por. Hermann Rauschning, op. cit.

<sup>29</sup> Ibidem, s. 213. Rauschning wymienia jego nazwisko wraz z innymi organistami, którzy podpisali w 1652 roku suplikę (niezachowana) do Rady Miejskiej lecz nie podaje, w jakim kościele grał Jacob Neunaber.

<sup>30</sup> APG 300,12/124, s. 190. Nazwisko wpisane w wersji: „Christian Bihn”.

<sup>31</sup> PAN BG Ms 145.

<sup>32</sup> Rubach’s Danziger Monathliche Sammlung, PAN BG Ms 146.



Dla nas kluczową postacią jest jednak nie Andreas Neunaber, lecz Theodor Friedrich Gülich — autor trzech tabulatur carillonowych, które zachowały się do obecnych czasów w zbiorach Archiwum Państwowego w Gdańsku<sup>33</sup>. Odnośnie jego osoby udało się ustalić zaledwie podstawowe dane biograficzne:

- lata życia: 1733–1776, zmarł 2 maja<sup>34</sup>,
- okres pracy jako ustawiacza ratuszowych dzwonów: 1764–1776<sup>35</sup>,
- kościół, w którym grał: św. Ducha<sup>36</sup>.

Sporządzone przez niego tabulatury carillonowe, poza zapisem 553 opracowań pieśni protestanckich, dostarczają szeregu bezcennych informacji o sposobie funkcjonowania carillonu i okolicznościach, w jakich grał. Dowiadujemy się tym samym o obowiązkach służbowych Gülicha, a ponadto o podjętych przez niego działaniach na rzecz poprawy brzmienia carillonu, gdy rozpoczął w 1764 roku pracę, i o inspiracjach, które skłoniły go do spisania rękopisów<sup>37</sup>. Na początku 1775 roku, gdy Gülich zaczął kopiować księgi z kompletem pieśni dla kościoła ewangelickiego i reformowanego<sup>38</sup>, wcześniej spisana tabulatura, jako już nieaktualna, znalazła się w Archiwum Miasta Gdańska (*Archiv der Stadt Danzig*)<sup>39</sup>, a jej autor otrzymał za nią z kasy miejskiej wcale pokaźną sumę 340 grzywien i 12 groszy: „J. F. Gülich Choral Bücher zum Glockenspiel ververtigt ins Archiv geliefert”<sup>40</sup>.

Inną grupą muzyków ustawiających melodie na ratuszowym carillonie byli kapeliści miejscy. Należeli do niej:

- Philipp Schönberg — następca Rivula i śpiewak w kapeli, właściciel rękopisu (obecnie PAN BG Ms 4003)<sup>41</sup>. Schönberg miał przerwę w pracy ustawiacza.

<sup>33</sup> APG 300,R/Pp,q9; APG 300,R/Pp,q10; APG 300,R/Pp,q10a.

<sup>34</sup> [Rubach], *Dantziger Monathliche Sammlung*, PAN BG Ms 145. Dziękuję Panu Jerzemu M. Michalakowi za wskazanie mi niniejszego źródła.

<sup>35</sup> PAN BG: Uph. o. 4847; PAN BG: Uph. o 4848: „Das itzt-lebende Danzig”, roczniki 1764–1775.

<sup>36</sup> [Rubach], *Dantziger Monathliche Sammlung*, PAN BG Ms 145.

<sup>37</sup> APG 300,R/Pp,q9, t. 4, s. 277–291; APG 300,R/Pp,q10, s. 17–21. Więcej na temat tabulatur carillonowych Theodora Friedricha Gülicha por. Danuta Popinigis, *Gdańsk Carillon Tablatures* (w druku).

<sup>38</sup> APG 300,R/Pp,q10; APG 300,R/Pp,q10a.

<sup>39</sup> Maria Sławoszewska, *Zarys dziejów Archiwum Miasta Gdańska*, „Rocznik Gdański” (XIV) 1955, s. 116–122.

<sup>40</sup> APG 300,12/185, s. 115.

<sup>41</sup> Przejęty po śmierci Rivula rękopis Schönberg opatrzony notatką na wewnętrznych wklejkach okładek partesów „Sum Philippi Schönbergij Prudenti Allmr. et suorum. / Nunc ut nunquam. / Ao 1571 Gedani.”

Rada powołała na jego miejsce organistę kościoła św. Katarzyny i notariusza — Michaela Colrepa<sup>42</sup>, a ponownie zatrudniła go po śmierci tego ostatniego w czasie wojny, czyli przed podpisaniem ugody między miastem a Stefanem Batorym w grudniu 1577 roku<sup>43</sup>. Schönberg nadmienił o tym fakcie w niedatowanym liście do Rady Miejskiej, w którym prosił o podwyżkę wynagrodzenia<sup>44</sup>.

– Bartel Biehn — śpiewak oraz lutnista, który przez jakiś czas zastępował chorego kapelmistrza Johanna Wanninga i stąd w księdze zgonów kościoła NMP przy jego nazwisku wpisano: „lautenista und vice Capelmeister”<sup>45</sup>.

– Johann Georg Borowski, działający na przełomie XVIII i XIX wieku instrumentalista o nieznannej specjalności, ale także śpiewak<sup>46</sup>. W 1785 roku Johann Gottfried Hingelberg napisał o nim z ironią: „Borowski. Spielt so leidlich mit, koennte sich mehr Muehe geben, da er noch so jung ist, allein er behandelt seine Kunst zu handwerksmaeßig”<sup>47</sup>.

W cechu muzycznym działało dwóch ustawiaczy: Hans Neunaber (1578?–1634)<sup>48</sup> i młodo zmarły muzyk Peter Bewersdorff (1720–1750)<sup>49</sup>. Obaj osiągnęli w strukturze gildii najwyższą godność<sup>50</sup>, co nie wykluczało, że szukali dodatkowych zajęć, by zwiększyć swoje dochody. Hans Neunaber — ojciec Andreea Neunabera — by utrzymać liczne potomstwo, zdobył w Dworze Artusa posesję piwnicznego (Kellermeister). Peter Bewersdorff związał się z kościołem św. Jana. Niewykluczone, że grał na wielu instrumentach, bo przed śmiercią, jako opłatę za muzykę pogrzebową, podarował świątyni aż siedem instrumentów: skrzypce, pomort basowy (chodzi prawdopodobnie o ciągle popularne w Gdańsku bombarde), dwa oboje, flet, trąbkę w stroju E oraz wiołę.

<sup>42</sup> Odnotowany w księdze kamlarii w okresie od 20 czerwca 1576 do 2 marca 1577 roku, por. APG 300,12/12, s. 159–162.

<sup>43</sup> Maria Bogucka, *Zatarg — stosunek Gdańska do planów bałtyckich Zygmunta III*, w: *Historia Gdańska*, red. Edmund Cieślak, t. 2, Gdańsk 1982, s. 578–583. APG 300,12/12, s. 162.

<sup>44</sup> APG 300,36/74, s. 1–3. Dziękuję Koledze Dariuszowi Kaczorowi oraz Panu Jerzemu M. Michalakowi za pomoc w odczytaniu tej i innych suplik ustawiaczy carillonu ratusza Głównego Miasta.

<sup>45</sup> APG 354/351, s. 21.

<sup>46</sup> „Das itzt-lebende Danzig”, roczniki: 1784–1789, 1791–1792; „Das neue itzt-lebende Danzig”, roczniki: 1809–1810.

<sup>47</sup> „Borowski. Ledwie gra, mógłby się bardziej starać, skoro jest taki młody, jednak on traktuje swoją sztukę zbyt rzemieślniczo” (tłum. D. P). [Johann Gottfried Hingelberg], *Über Danziger Musik und Musiker*, Elbing 1785, s. 26.

<sup>48</sup> APG 354,351, s. 100.

<sup>49</sup> APG 352/22, s. 128.

<sup>50</sup> Hermann Rauschnig, op. cit., s. 94, 112, 355.

Bewersdorffa pochowano 6 lipca 1750 roku, między godziną drugą a trzecią<sup>51</sup>. Po Hansie Neunaberze zachowało się kilka suplik pisanych do Rady Miejskiej, które wraz z pismami zegarmistrzów, w których Hans jest wzmiankowany, przynoszą wiele szczegółowych informacji, pozwalających wnioskować o warunkach życia i pracy ustawiaczy ratuszowych dzwonów w pierwszej połowie XVII wieku<sup>52</sup>.

Pierwszym zegarmistrzem zatrudnionym na stanowisku ustawiacza został w 1678 roku Johann Eichstedt<sup>53</sup>. Następni — Paul Friedrich Knaack oraz Carl Anton Kaschlinsky — pojawili się dopiero w XIX wieku. Każdy z zegarmistrzów był postacią znaczącą. Pierwszy uchodził za wyjątkowo utalentowanego rzemieślnika i miał bardzo dobrze prosperujący w mieście warsztat. „W latach 1671–1677 sprawował pieczę nad zegarem wieżowym kościoła św. Jana, od którego poprowadził układ bicia we wnętrzu kościoła, a ponadto wyposażył zegar w tarcze i wahadło”<sup>54</sup>. Drugi przez 30 lat opiekował się zegarem „grob-łowym” na wieży kościoła NMP<sup>55</sup>. Po jego działalności w charakterze ustawiacza ratuszowych dzwonów pozostała tabulatura carillonowa z opracowaniami pieśni protestanckich przeznaczonych na kolejne tygodnie roku liturgicznego<sup>56</sup>. Knaack nie był jednak autorem zamieszczonych tam aranżacji, lecz tylko kopistą, a utwory (w nieomal niezmienionej wersji) przepisał z rękopisów Theodora Friedricha Gülicha.

Ciekawą postacią okazał się Carl Anton Kaschlinsky (1822–1882) — uczeń i przez jakiś czas pomocnik Paula Friedricha Knaacka<sup>57</sup>. Był zegarmistrzem Rady („Raths-Uhrmacher”)<sup>58</sup>, a od 1847 roku również samodzielnym ustawiaczem ratuszowych dzwonów<sup>59</sup>. W anonsie prasowym z 1855 roku czytamy, że Kaschlinsky zajmował się ponadto naprawą lamp oraz różnych „fizycznych in-

<sup>51</sup> APG 352/22, s. 128.

<sup>52</sup> Por. zawartość APG 300,R/Vv,217 oraz APG 300,36/74.

<sup>53</sup> Januszajtis Andrzej, *Gdańskie zegary, dzwony i karyliony*, Pelplin 2003, s. 109; także APG 300,12/338, s. 27.

<sup>54</sup> Zuzanna Pruszyńska, *Słownik gdańskich zegarmistrzów i gnomoników*, w: *Zegary gdańskie*, red. Zuzanna Pruszyńska, Ewa Barylewska-Szymańska, Dariusz Kaczor, Wojciech Szymański, Gdańsk 2005, s. 137.

<sup>55</sup> Ibidem, s. 149.

<sup>56</sup> APG 300,R/Uu,q9.

<sup>57</sup> Dalsze informacje biograficzne o Carlu Antonie Kaschlinskim i jego związkach z gdańskim środowiskiem muzycznym por. Jerzy M. Michalak, *Organista i dyrygent chórów Julius Wilhelm Frühling w życiu muzycznym Gdańska 1847–1884*, w: *Od Förstera do Frühlinga. Przyczynki do dziejów życia muzycznego i teatralnego dawnego Gdańska*, Gdańsk 2009, s. 236–267.

<sup>58</sup> Por. karta tytułowa APG 300,R/Uu,q9.

<sup>59</sup> Por. karta tytułowa PAN BG Ms 1093 IV.

strumentów” („physikalischer Instrumente”) <sup>60</sup>. Zawdzięczamy mu wiele i trudno zdecydować, którą z jego aktywności wysunąć na pierwsze miejsce: fakt, że pracował na stanowisku ustawiacza aż 35 lat, czyli najdłużej spośród tych, którzy zajmowali tę posadę, czy też fakt, że spisał kilka rękopisów o różnorodnej treści, pozostawiając badaczom cenne źródła do interpretacji przeszłości Gdańska. Kaschlinsky jest autorem następujących przekazów:

– rękopisu z 1861 roku, w którym opisał carillon ratusza Głównego Miasta, podał rejestr tytułów pieśni na kolejne tygodnie roku liturgicznego znacznie różniący się od schematu obowiązującego od blisko stu lat oraz podał informację o obchodach 300-lecia ratuszowego carillonu, które odbyły się 23 września 1861 roku, przekazując tym samym datę oficjalnej inauguracji gry carillonu <sup>61</sup>;

– chorałnika organowego, obejmującego opracowania 184 pieśni protestanckich różnych autorów według obowiązującego kancjonału gdańskiego, wydanego w 1841 roku <sup>62</sup>. Wart podkreślenia jest fakt, że Kaschlinsky zawarł w rękopisie wiele opracowań, których autorami byli kompozytorzy działający w Gdańsku: Benjamin Gotthold Siewert, Friedrich August Klügling oraz Theodor Friedrich Kniewel, utrwalając tym samym lokalną tradycję chorałową;

– rękopisu zawierającego krótsze bądź dłuższe biogramy kilkuset gdańszczan, wśród których znajdują się nazwiska wielu muzyków: Carla Friedricha Bartholdiego, Cratona Bütnera, Johanna Ephraima Eggerta, Georga Friedricha Eggerta, Carla Friedricha Eggerta, Försterów, Johanna Balthasara Christiana Freislicha, Maximiliana Dietricha Freislicha, Friedricha Genée, Andreasa Hakenbergera <sup>63</sup>;

– genealogii gdańskich rodzin, zawierającej noty odnoszące się do kilkuset prominentnych osób, m.in. patrycjuszy, naukowców, profesorów, członków Rady Miejskiej <sup>64</sup>. Wśród nazwisk znalazłam trzech Försterów — Caspara Seniora,

<sup>60</sup> DIB (Danziger Intelligenz-Blatt) Mo. 10 XII 1855, Nr. 289, S. 3072.1855 — informacja przekazana przez Pana Jerzego M. Michalaka.

<sup>61</sup> PAN BG Ms 1093 IV.

<sup>62</sup> D-B (Deutschland, Staatsbibliothek zu Berlin) Ms Danzig 4245. Omówienie rękopisu por. Michael Heinemann, *Siewert, Kniewel, Klügling. Zu Danziger Choralbüchern des frühen 19. Jahrhunderts*, w: *Organy i muzyka organowa X*, Gdańsk 1997, s. 23–41. Por. też Danuta Szlagowska, Barbara Długońska, Danuta Popinigris, Jolanta Woźniak, *Music Collections from Gdańsk*, vol. 2, *Thematic Catalogue of Music in Manuscript from the Former Stadtbibliothek Danzig Kept at the Staatsbibliothek zu Berlin — Preußischer Kulturbesitz, Musikabteilung mit Mendelssohn-Archiv*, Kraków–Gdańsk 2007.

<sup>63</sup> PAN BG: Ms 5751: *Danziger [sic!] Familien*.

<sup>64</sup> PAN BG: Ms 806: *Genealogien einiger Danziger Patricier-Famielien, mit Anmerkungen von C. A. Kaschlinsky*.

Caspara Juniora i Georga<sup>65</sup>. Kaschlinsky przywołał też nazwisko staromiejskiego rajcy Andreeasa Stendala, który w zapisie testamentowym przeznaczył sumę 18 000 florenów na budowę carillonu kościoła św. Katarzyny oraz nazwisko Daniela Böttchera — budowniczego mechanizmu dla tegoż carillonu<sup>66</sup>;

– dwutomowego rękopisu, o atrybucji przypuszczalnej, będącego rodzajem historycznego pamiętnika, w którym autor zrelacjonował szereg wydarzeń z odległej i bliższej mu historii Gdańska<sup>67</sup>. Napisał też o carillonie ratusza Głównego Miasta i figurze Zygmunta Augusta umieszczonej na szczycie wieży 23 września 1561 roku. Uwagi zakończył przytoczeniem inskrypcji z ratuszowych dzwonów. Jej treść wykaligrafował, starannie odtwarzając krój czcionki<sup>68</sup>:

\* OMNIA \* TEMPVS \* HABET \* ET \* SVIS \* SPATIIS \* TRANSEVNT \* UNIVER[S]A \*  
SVB \* COELO \* IOHANNES \* MOOR \* DE \* BVSCODVCIS \* ME \* FECIT \* ANNO \*  
DNI \* M \* CCCC \* LX \* ✕<sup>69</sup>

Dokumenty, którymi dysponujemy nie pozwalają na bliższą charakterystykę wszystkich ustawiaczy ratuszowych dzwonów. Przy nazwisku Gottfrieda Wernicka wielokrotnie w księgach kasowych pojawia się miano „Seegersteller” — zegarmistrz<sup>70</sup>. Trudno jednak powiedzieć, czy odnosi się ono do jego profesji, czy jest tylko inną nazwą zajmowanej przez niego posady. Niewiadomym pozostaje, czym jeszcze trudnili się Christoph Sievert, Johann Gottlieb Schröder i David Krüger. Wprawdzie zachował się wpis w aktach burmistrzów o angażu na stanowisko ustawiacza ratuszowych dzwonów dla Davida Krügera<sup>71</sup>, ale ten ważny skądinąd dokument nie wyjaśnia, czy praca w wieży ratusza Głównego Miasta była jego jedynym źródłem utrzymania. Badania nad zagadnieniem

<sup>65</sup> Ibidem, uwaga nr 578, s. 76.

<sup>66</sup> Ibidem, uwaga nr 82, s. 60.

<sup>67</sup> PAN BG: Ms 1089 II, PAN BG: Ms 5750. Por. Przemysław Szafran, *Katalog Biblioteki Gdańskiej Polskiej Akademii Nauk: uzupełnienie do tomów I–IV. Sygnatury 1–4258*, Gdańsk 1988, s. 17; Helena Dzienis, *Katalog rękopisów Biblioteki Gdańskiej Polskiej Akademii Nauk. Sygnatury Ms 5412 – 5873*, Gdańsk 1999, s. 142.

<sup>68</sup> PAN BG: Ms 1089 II, PAN BG: Ms 5750.

<sup>69</sup> „Wszystko ma swój czas i jest wyznaczona godzina na wszystkie sprawy pod niebem” — Księga Koheleta 3,1, *Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu*, Poznań–Warszawa 1980, s. 737.

<sup>70</sup> Andrzej Januszajtis, *Gdańskie zegary...*, op. cit., s. 95.

<sup>71</sup> APG 300, 1/144, s. 46. Za wskazanie mi tego wpisu bardzo dziękuję Panu Jerzemu M. Michalakowi.

podjętym w niniejszym artykule nadal jednak trwają i myślę, że wiele wątpliwych dziś kwestii będzie można w najbliższym czasie wyjaśnić.

## SUMMARY

Setters of the automatic carillon at the Main Town Hall in Gdańsk — Franciscus de Rivulo and his successors

In 1561 an automatic carillon was installed at the Main Town Hall in Gdańsk. The mechanism was programmed by so-called town hall bell setters, who were employed by the City Council. We know the names of over twenty people who held this post. The first was Franciscus de Rivulo — a composer most probably originally from the Netherlands. Out of all the bell setters that followed, he turned out to be the most significant musician and outstanding composer. Later, the mechanism was programmed by other musicians, chiefly organists, as well as members of the city orchestra and musicians' guild. As many as ten of them were professional organists: Michael Colrep, Jacob Tetius, Franz Tetius, Andreas Neunaber, Jacob Neunaber, Christian Bühn, Theodor Friedrich Gülich, Rudolph Liebegott Liebendey, Julius Krieschen and Paul Krieschen. Members of the city chapel included Philipp Schönberg, Bartel Biehn and Johann Georg Borowski, while the musicians' guild was represented by Hans Neunaber and Peter Bewersdorff. In the final decades of the 17th century, the post was for the first time held by a clockmaker, Johann Eichstedt. In the 19th century, the post of bell setter was held by two other members of this profession — Paul Friedrich Knaack and Carl Anton Kaschlinsky. On account of their professional training, these clockmakers were very familiar with the mechanism of the 'singing device' and they had no problems with setting music on the carillon drum.

The article focuses on those setters whose activities had in some way influenced the musical culture of Gdańsk. It also points to the work of as yet not so well-know setters. Nevertheless, research is underway and in near future it promises to shed light on many of these currently unclear matters.

**KEYWORDS:** music culture of old Gdańsk, automatic carillon of the Main Town Hall in Gdańsk, setters of the Gdańsk Main Town Hall automatic carillon, Franciscus de Rivulo, Gdańsk carillon tablatures